

РЕТРОСПЕКТИВА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

В'ячеслав КОВАЛЬЧУК

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ЖАНА-БАТИСТА СЕЯ

Сей став першим або одним із перших вчених на континенті, що вірно виклав вчення Адама Сміта..., збагативши його багатьма оригінальними точними і глибокими дослідженнями.

Давід Рікардо

Ідеї економічного вчення А. Сміта швидко крокували Європою, знаходячи своїх послідовників і супротивників. Особливе поширення вони знайшли в Англії та Франції – країнах, де з кінця XVIII і до середини XIX століть завершився промисловий переворот і відбувся перехід до індустріального (фабричного) виробництва. Ця подія знаменувалася заміною ручної праці машинною, перетворенням мануфактур у фабрики, створенням ринкової інфраструктури.

Якісні зміни в економіці зумовили зростання темпів економічного розвитку і ще більше зміцнили віру економістів нової доби у всесильність ідей економічного лібералізму, оспіваного їх кумиром – Адамом Смітом. Меркантилістичні уявлення і державний протекціонізм відійшли у минуле, а усе більша лібералізація економіки провідних країн світу нібито служила доказом мудрої справедливості економічного вчення Адама Сміта.

Водночас непослідовність деяких положень смітівської теорії стала “міною уповільненої дії», яка зрештою призвела до розмежування у таборі класичної політичної економії.

Однак розмежування послідовників класичної школи не можна пояснити тільки непослідовністю та двозначністю певних положень вчення Сміта. Основною причиною стали якісні зміни в ринковій економіці, нові явища і процеси, які класична економічна теорія XVIII століття пояснити виявилася не в змозі.

Частина послідовників А. Сміта, використовуючи положення свого вчителя про те, що праця лежить в основі мінової вартості товарів тільки у “ранньому і примітивному стані суспільства”, коли виробники використовували власні засоби виробництва та не продавали свою працю, а у більш розвинених суспільствах мінову вартість створює не лише праця, а й земля і капітал, однозначно стали на позиції *багатофакторної теорії вартості* (Ж.-Б. Сей, Т.Мальтус). Інші ж послідовники А. Сміта (зокрема, Д. Рікардо та представники рікардіанської економічної школи) не менш однозначно стали на позиції *трудової теорії вартості*, стверджуючи, що у всі часи і за будь-яких умов лише праця є основою вартості товарів. Трудову теорію вартості згодом абсолютизував німецький філософ і економіст К. Маркс, однозначно гостро критикуючи і відкидаючи будь-які інші погляди на цю проблему.

© В'ячеслав Ковальчук, 2013.

Вчення про багатофакторну природу вартості найбільш послідовно розвивав французький вчений **Жан-Батист Сей** (1767 – 1832) – видатний продовжувач економічних ідей Адама Сміта у першій третині XIX століття у Франції, який абсолютизував вчення свого вчителя про економічний лібералізм і стихійний ринковий механізм господарювання. Ж.-Б. Сей узяв на себе нелегку місію популяризатора та інтерпретатора вчення Сміта¹. Водночас К. Маркс, який, як і його послідовники, ніколи не обирав виразів для шельмування своїх наукових опонентів, називав Сея “найвульгарнішим з усіх буржуазних економістів”, що до краю вульгаризував (огрубив, спростив, примітивизував) вчення Адама Сміта. Однак така оцінка творчості французького вченого була обурливо несправедливою. Особистий оригінальний вклад Сея в економічну науку не піддається ніяким сумнівам, адже, зокрема, його “теорія ринків”, яку нарекли “законом Сея”, сформульована ще у 1803 р., визначала розвиток економічної теорії і політики до середини 30-х років XX століття. Проте варто визнати, що Сей все ж спрощував певні положення теорії А. Сміта, популяризуючи їх, адже складні смітівські роздуми і побудови були незрозумілими для широкого кола читачів. Про це пишуть і вже згадані французькі автори: “Неясність Сміта часто плідна для розуму, а ясність Сея не дає йому ніякого стимулу” [3, 102]. З повагою та симпатією до Ж.-Б. Сея, визнаючи його авторитет і вклад в економічну науку, ставилися його сучасники – титани економічної думки Д. Рікардо і Т. Мальтус. Зокрема, листування між Сеєм і Рікардо тривала до самої смерті останнього у 1823 році.

Жан-Батист Сей народився в Ліоні, у родині купця. Одержавши добру домашню

освіту, він продовжив сімейні традиції підприємництва, швидко збагатившись, водночас займаючись самоосвітою, особливо вивченням політичної економії. Певний час батьки Жана-Батиста з дітьми проживали в Швейцарії, згодом разом з братом Ж.-Б. Сей відвідав Англію, де йому вдалося продовжити освіту. Промисловий переворот, що на той час в Британії просунувся значно далі, ніж у Франції, стрімкий розквіт англійського підприємництва залишили в молодого француза незабутні враження і виявили значний вплив на формування його світогляду.

Повернувшись до Франції, Жан-Батист Сей поступив на державну службу. Він із захопленням вітав Французьку революцію 1789 р., пов'язуючи з нею прогресивні зміни у французькому суспільстві. Сей у 1792 р. примкнув до найбільш радикального революційного крила – якобінців і добровільно пішов до революційного війська, взявши участь у кількох його походах. Після повернення з армії до Парижа Сей певний час працював секретарем в міністерстві фінансів Франції, а з 1794 р. став редагувати журнал, знаходячись на вістрі соціально-економічного життя збуреної революцією країни і критично оцінюючи економічну політику уряду. Саме у цей час він познайомився з геніальною книгою А. Сміта “Багатство народів”, ідеї якої, на думку Сея, заслуговували широкої популяризації як на благо Франції, так і усього людства.

З 1799 р. Ж.-Б. Сей стає членом Трибунату у комітеті фінансів. Він намагається провести у життя принципи економічного лібералізму, які почерпнув у Сміта, що

¹ Французькі дослідники творчості Ж.-Б. Сея Ш. Жід і Ш. Піст пишуть про цю місію так: “Для повного торжества Сміта не вистачало інтерпретатора. Той, кому вдалося би об'єднати його ідеї в “кодекс доктрини, викладеної за певним методом”, і відкинути непотрібні відступи, зробив би корисну справу. Ж. Б. Сей узяв цю справу на себе” [3, 94].

викликало незадоволення Наполеона Бонапарта – прихильника політики протекціонізму, яку Сей вважав згубною для Франції. Наполеон відправив Сея у відставку. На рубежі XVIII і XIX століть Ж.-Б. Сей активно розробляє власну економічну концепцію, видає свої наукові праці.

Після падіння режиму Наполеона Ж.-Б. Сей з натхненням працює над проблемами економічної теорії. У 1816 р. він відкрив курс лекцій з політичної економії, а з 1819 р. у Консерваторії мистецтв і ремесел приступив до читання лекцій зі спеціально введеного для нього урядом Реставрації “Курсу індустріальної економії”.

З численних праць Ж.-Б. Сея варто виділити “Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства” (1803), “Катехізіс політичної економії” (1817), “Повний курс практичної політичної економії” (у шести частинах, 1828-1829). У двох останніх працях Ж.-Б. Сей розвив аргументацію та деталізував основні ідеї “Трактату політичної економії”, який він перевидавав ще тричі.

У останні роки життя, починаючи з 1830 р., Ж.-Б. Сей очолював спеціально створену для нього кафедру політичної економії у Паризькому університеті (Коллеж де Франс), започаткувавши власну економічну школу. Він вів активну переписку з найвідомішими економістами того часу – Т. Мальтусом, Д. Рікардо, своїм співвітчизником Ж. Ш. С. Сисмонді, що проживав у Швейцарії, став засновником власної школи економічної думки, серед його учнів були такі відомі вчені-економісти, як Ф. Бастіа та М. Шевальє.

У своїх творах Сей ретельно проаналізував погляди свого кумира Адама Сміта, систематизував і модифікував їх з позицій прихильника теорії витрат виробництва, звівши до кількох логічно обґрунтованих основних економічних принципів (законів). Як Франція, так і вся Європа (окрім Англії) знайомилися з вченням Адама Сміта у тлумаченні Сея. Коментуючи, розвиваючи, інколи й спрощуючи окремі положення теорії Сміта, дискутуючи з цього приводу зі своїми англійськими сучасниками Мальтусом і Рікардо, Сей сформулював і обґрунтував ряд фундаментальних економічних принципів, які й понині знаходяться в основі багатьох теоретичних концепцій.

Пояснюючи погляди Сміта на предмет і метод політичної економії, Сей у чіткій формі виклав своє їх бачення. Він дорікав Сміту за те, що той зробив значну поступку нормативній (практичній) стороні економічної теорії. Французький дослідник намагається порвати з давньою традицією, яка сягає ще вчень каноністів і меркантилістів, стосовно намагання зробити з теорії практичні рекомендації, свого роду інструкції для адміністраторів і державних чиновників.

За визначенням Сея, політична економія – наука виключно про спонтанний (стихийний) і об’єктивний економічний устрій, “про закони, які управляють багатствами”, вона є простим викладом способу, яким “утворюються, розподіляються і споживаються багатства”. Тому економічну науку, за переконанням Сея, потрібно відділити від економічної політики і статистики. За Сеєм, політична економія – наука чисто теоретична і описова. Роль вченого-економіста він вбачав у спогляданні, описанні та аналізуванні економічних процесів і явищ, а не у повчанні та наданні якихось порад щодо методів і форм господарювання.

Економічні закони, в інтерпретації Сея, подібні до законів природних – їх не встановлюють, не творять і не відкривають люди, вони самі впливають з природи речей, управляють законодавцями та державами, не знають кордонів і суворо карають тих, хто діє всупереч цим законам.

Це означає, що Сей, як і більшість класиків, сконструював модель політичної економії за взірцем точних наук, закони яких мають універсальний характер. Він гадав, що як і для фізики, так і для політичної економії важливим є не стільки нагромадження фактів дійсності, скільки правильне формулювання загальних принципів, на основі яких потім можна зробити об'єктивні наукові висновки.

Сей завершив критику поглядів фізіократів на *продуктивну працю*, яку розпочав ще А. Сміт. Проте, якщо Сміт тільки допускав існування продуктивної сили землі та сил природи, то Сей прямо заявив, що у всій діяльності по створенню життєвих благ у будь-якій формі людина повинна співпрацювати тільки у згоді з природою.

На відміну від Сміта, його французький послідовник вважав продуктивною і працю по наданню послуг. У сфері послуг, на думку Сея, створюється особливий нематеріальний продукт, який так само як і матеріальний, речовий має мінову цінність і корисність¹. Ж.-Б. Сей будь-яку корисну працю трактував продуктивною. Виробляти, міркував французький теоретик, означає просто створювати корисності, збільшувати здатність речей і послуг задовольняти людські запити.

Ж.-Б. Сей допускав можливість виміру вартості не тільки кількістю витраченої праці та інших факторів, але й мірою корисності продукту праці. Зокрема, у "Трактаті політичної економії" він писав, що "цінність є мірилом корисності" [1, 30].

Цими положеннями Ж. Б. Сей продовжив розвиток *теорії суб'єктивної цінності*, започаткованої ще Галіані та Тюрго, значно збагативши її власними висновками. За теорією суб'єктивної цінності, у виробництві створюється споживна вартість (корисність), а остання надає благам цінності (вартості). Цінність продукту, міркував французький теоретик, складає суть багатства.

Саме висновки Сея лягли в основу *концепції граничної корисності* "австрійської економічної школи" – однієї з базових у сучасній економічній теорії, що дозволяє вважати його одним з фундаторів теорії корисності. Сей знаходився також біля витоків *закону спадної корисності благ* – одного з основоположних економічних законів.

Помітне місце в дослідженнях Ж.-Б. Сея зайняла *концепція розподілу*, яку він побудував на ґрунті теорії витрат виробництва і яка нині широко відома під назвою *теорії "трьох факторів" виробництва*.

Спрощена схема розподілу продукту (багатства) за цією концепцією має такий вигляд.

Праця, капітал і земля розглядаються основними виробничими факторами, надаючи послуги по створенню вартості. На ринку виникає попит на ці продуктивні послуги з боку підприємців, які комбінують їх для виробництва необхідних корисних благ. При цьому підприємець є тільки посередником між продуктивними послугами та споживачами. Кожен з трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів: наймані робітники (носії праці) одержують заробітну плату, капіталісти (власники капіталу) – процент, земельні власники – ренту, підприємці – підприємницький дохід – за "діяльність, талант, дух порядку і керівництво" [1, 38].

Отже, дохід на капітал – *прибуток* – Сей розділив між власниками капіталу і підприємцями (керівниками виробництва) на процент і підприємницький дохід. При цьому у центрі механізму розподілу доходів знаходиться підприємець.

¹ Протягом тривалого часу теоретики, насамперед англійські, не визнавали послуги продуктом. Лише згодом висновки Ж.-Б. Сея про продуктивність послуг отримали визнання більшості економістів світу.

Підприємець, на думку Сея, – активний, цілеспрямований, освічений, талановитий винахідник, прогресивний землероб, промисловець чи смілива ділова людина, яка готова йти на ризик заради зростання багатства. Підприємець комбінує фактори виробництва з метою створення продукту для задоволення потреб споживачів. Французький вчений вважав, що саме підприємці, а не усі капіталісти у широкому розумінні слова, а також землевласники і наймані робітники здійснюють виробництво багатства, а тому домінують при його розподілі.

Триєдина формула, що випливає з теорії “трьох факторів” Сея, за якою кожен фактор виробництва винагороджується певним доходом, по своїй суті стала своєрідною інтерпретацією поглядів Сміта. Йдеться про те, що, запозичивши у А. Сміта ідею про класову структуру суспільства та її вплив на походження і розподіл багатства, Сей ніби “уточнює”, що названі фактори – “праця”, “капітал”, “земля” – мають самостійне значення у створенні доходів найманих робітників, капіталістів і землевласників.

Таким чином, Сей відкидає будь-яку думку про можливість експлуатації праці за умов вільної конкуренції та вільного продажу робочої сили, а його учні, зокрема Ф. Бастія, на основі висновків свого вчителя намагалися вивести положення про “гармонію економічних інтересів” усіх класів суспільства, будуючи свої міркування на відомій ідеї Сміта про те, що особистий інтерес “економічної людини”, спрямований “невидимою рукою” ринку, обов’язково співпадає з суспільним. Таким чином, у теорії Ж.-Б. Сея кожен з власників виробничих факторів зацікавлений у процвітанні інших.

У теорії “трьох факторів” Ж.-Б. Сей започаткував аналіз категорії “людський капітал”. Зокрема, він наголошував, що “людина не народжується з тими здібностями і силами, які були б достатніми для виконання навіть найлегшої роботи. Ці здібності і сили можна розглядати як капітал, який утворився щорічним нагромадженням і послідовним збільшенням витрат на його виховання” [2, 59]. Сей стверджував, що кошти, затрачені на фахове зростання працівника, витрачаються продуктивно, тому що створюють людину та її внутрішній капітал. Ця ідея і лягла в основу сучасних теорій “людського капіталу”.

Значення капіталу та землі у виробництві Сей визначає через ознаки продуктивності і вважає, що земля проявляє їх лише при поєднанні з робочою силою та капіталом (інструменти, прилади, сировина). Капітал же утворюється через залучення до виробництва більшої кількості створених продуктів, ніж було спожито в процесі їх виробництва. Тому межі капіталу не існує, що є могутнім двигуном розвитку виробництва. Сей розглядає виробництво через призму індустріалізації і вказує, що промисловість з кожним роком займає усе більш вагоме місце порівняно з сільським господарством, завойовує провідні позиції, адже саме там формується капітал (засоби виробництва).

Кожен з трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів: наймані робітники (носії праці) одержують заробітну плату, капіталісти (власники капіталу) – процент, земельні власники – ренту, підприємці – підприємницький дохід – за “діяльність, талант, дух порядку і керівництво” [2, 119].

У своїй теорії “трьох факторів” Сей відокремив власників капіталу і землі від підприємця і розрізнив види їх доходів. Він розрізняє процент (ренту) та підприємницький дохід, який отримує підприємець, як людина, що ризикує, поєднуючи землю, капітал та працю, і намагається примирити цей прибуток із заробітною платою, доводячи їх однакове походження і однакову залежність від співвідношення попиту

та пропозиції. Таким підходом Сей по суті відкидає будь-яку думку про можливість експлуатації праці за умов вільної конкуренції та вільного продажу робочої сили. Таким чином, кожен із власників виробничих факторів зацікавлений у процвітанні інших. Тому, виходячи не з позиції трудової теорії вартості (за Смітом), а з позиції теорії корисності, пропонує говорити про відносини не між класами, а між суб'єктами: про суб'єктивне визначення цінності як результату протиборства споживача та виробника; про суб'єктивний вплив підприємця як особистості на процес виробництва та розподілу.

Концепція розподілу доходів Сея сприяла прогресові економічної науки. За своєю суттю вона фактично є *макроекономічною*, водночас виявляючись значно точнішою від знаменитої схеми суспільного відтворення Ф. Кене, адже у варіанті Сея доходи (продукт) розподіляються між реальними особами, а не гіпотетичними, придуманими класами. А теорія "трьох факторів" нині знаходиться в основі уявлень більшості сучасних економістів про природу вартості (цінності).

Чи не найбільше значення в теретичній спадщині Сея має його *теорія ринків*, яка згодом одержала назву "*закону Сея*". "Продукти купуються за продукти" як у внутрішній, так і у зовнішній торгівлі – ось квінтесенція теорії ринків Сея. Така проста думка викликала справжній фурор.

Суть "*закону Сея*" полягає у тому, що при досягненні суспільством усіх принципів економічного лібералізму *виробництво (пропозиція) буде породжувати адекватне споживання (попит)*, тобто виробництво товарів і послуг за умов смітівського "природного порядку" обов'язково породжує доходи, на які ці товари і послуги вільно реалізуються. Сей передбачав, що гнучке і вільне ціноутворення на ринку призводитиме до майже миттєвої реакції на зміну ринкової кон'юнктури, стаючи гарантією *саморегулювання економіки*. Відповідно, *сукупний попит* автоматично дорівнює *сукупній пропозиції*, що забезпечує рівновагу ринкової економіки за умов вільної конкуренції. При цьому усі доходи споживаються, тобто використовуються на закупівлі товарів і послуг. Так, за Сеєм, стихійно і об'єктивно діє ринковий механізм ціноутворення, який стає механізмом саморегулювання ринкової економіки.

"*Пропозиція створює відповідний їй попит*", – так лаконічно і містко виразив "закон Сея" видатний економіст ХХ століття Дж. М. Кейнс, водночас піддаючи його критиці. Уже за традицією, теорію ринків Сея "апологетичною та вульгарною" оголосив К. Маркс, однак її підтримували такі корифеї класичної політичної економії, як Т. Мальтус і Д. Рікардо, а також вчені багатьох інших напрямів і шкіл, економісти наступних поколінь протягом більш як 130 років, аж до появи теорії кейнсіанства¹. Дж. М. Кейнс, зокрема, підкреслював, що представником класичної школи є будь-який автор, який поділяє "закон Сея".

На ґрунті своєї теорії ринків Ж.-Б. Сей зробив висновок про принципову можливість безкризового розвитку ринкової економіки. Він допускав існування часткових диспропорцій, коли одного товару виробляється забагато, а існує нестача іншого. При цьому Сей підкреслював, що диспропорції виникають не через загальне зростання обсягу виробництва, а тому, що не виробляються товари, яких потребує ринок. Для подолання труднощів зі збутом в одних галузях, Сей радив розширювати виробництво

¹ Як образно та іронічно відзначав з цього приводу відомий американський економіст минулого століття Дж. К. Гелбрейт, "сприйняття чи несприйняття людиною "закону Сея" було до 30-х років ХХ століття основною ознакою, за якою економісти відрізнялися від дурнів".

у інших. “Попит на товари будь-якої галузі зростає тоді, коли зростає пропозиція товарів і послуг в усіх галузях”, – таким був висновок Сея.

На цій підставі французький вчений зробив висновок про неможливість надвиробництва, затоварювання ринку і тривалого безробіття, тобто про можливість безкризового розвитку ринкової економіки за умов вільної конкуренції.

Він розумів, що можуть виникати певні диспропорції, коли, наприклад, є надлишок одного товару і нестача іншого, але причину цього вбачав “не в тому, що виробляється занадто багато, а тому, що виробляють не те, що потрібно” [2, 197]. В таких випадках він давав простий рецепт – розширювати виробництво в інших галузях. “Попит на товари будь-якої галузі зростає тоді, коли зростає пропозиція товарів і послуг в усіх галузях”, – таким був висновок Сея.

На основі цього підходу Сей сформулював *три закони ринку*:

1) чим більше на ринку виробників, тим більше споживачів, а отже зростає і доходність виробників, оскільки ціна зростає із зростанням попиту;

2) кожен виробник зацікавлений у розвитку інших, оскільки це формує ринок попиту (успіх однієї галузі сприяє успіху інших, стимулює їх розвиток; розквіт промисловості супроводжується процвітанням сільського господарства і тому подібне);

3) імпорт благотворно впливає на розвиток обміну, адже іноземні товари можна отримати лише продавши свої.

Завданням хорошого уряду, на його думку, є стимулювання виробництва, а поганого – попиту, бо проблема вирішується разом з отриманням засобів для придбання продукту, а ці засоби дає виробництво.

Не дивлячись на те, що ринкова економіка, починаючи з 1825 року, коли відбулася перша світова криза надвиробництва, розвивалася циклічно, безкризова концепція теорії ринків Сея багато років (до виникнення монополій та недосконалої конкуренції) мала надзвичайну популярність в середовищі вчених-економістів, які свої наукові пошуки продовжували в лоні “закону Сея”.

Як же можна пояснити “довгоживучість” концепції Сея про безперешкодну і повну реалізацію сукупного продукту і безкризове економічне зростання, яка є далеко не беззаперечною, свідомством чого були періодичні кризи ринкової економіки?

Тут можна вказати на три обставини, які ґрунтуються на теоретичній спадщині А. Сміта:

1) “природний порядок” Сміта передбачає гнучкість цін і гнучкість заробітної плати, взаємовигідний за пасивної ролі грошей обмін працею та її результатами для всіх ринкових суб’єктів; іншого стану речей “закон Сея” не визнає;

2) “закон Сея”, виходячи із принципів економічного лібералізму, виключає будь-яке державне втручання в економіку;

3) теорія ринків Сея передбачає поступальний розвиток ринкових відносин на основі досягнень науково-технічного прогресу.

Отже, лише за таких ідеальних умов можна визнати справедливість “закону Сея”. Дійсно, якщо допустити можливість бартерної економіки, де гроші є всього лише рахунковими одиницями і сукупний попит на них дорівнює цінності усіх товарів і послуг, призначених для обміну на гроші, тоді загальне перевиробництво товарів дійсно було б неможливим. Саме тоді “продукти купуються за продукти”. “Закон Сея” має насамперед теоретичне, а не практичне значення, тому він і виявив великий вплив саме на теорію, яка намагалася відшукати абстрактні принципи досягнення економічної рівноваги.

Водночас, за сучасними концептуальними положеннями, економічні кризи зумовлені не стільки недосконалістю “закону Сея”, скільки закономірностями переростання вільної конкуренції у монополію чи недосконалу конкуренцію. А “закон Сея” справедливий лише за умов абсолютно вільної конкуренції.

Ж.-Б. Сей виявив великий вплив саме на теорію, яка намагалася відшукати абстрактні принципи досягнення економічної рівноваги. Його ідеї лягли в основу багатьох досліджень майбутнього – теорії граничної корисності, теорії факторів виробництва із застосуванням економіко-математичного моделювання і визначення впливу кожного з них, теорій підприємця-організатора та підприємця-новатора та багатьох інших, не кажучи вже про теорію попиту і пропозиції, що знайшла відображення майже у всіх пізніших економічних розвідках.

Політичну економію великого французького вченого можна розглядати як започаткування нового, неокласичного напрямку в розвитку економічної думки. Вона ознаменувала перехід Франції до капіталізму, з яким на той час пов’язувались надії на розквіт держави, проповідувала прогресивну ідею свободи підприємництва і торгівлі.

Література

1. Сей Ж.-Б. *Трактат по политической экономии* / Сей Ж.-Б. – М. : Дело, 2000.
2. Сей Ж.-Б. *Трактат о политической экономии, 1803 // 25 ключевых книг по экономике. – Изд-во “Урал LTD”, 1999.*
3. Жид Ш. *История экономических учений: пер. с фр. / Жид Ш., Рист Ш. – М. : Экономика, 1995.*
4. *Історія економічних учень : підручник / за ред. В.Д.Базилевича. – К. : Знання, 2004. – С.269-280.*
5. Ковальчук В.М. *Світова економіка: історія та дослідники // Ковальчук В. М., Лі Цзе Гао, Останкова Л. А. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – С.157–160.*
6. Ковальчук В. М. *Політична економія Ж.-Б. Сея // Ковальчук В.М., Лазарович М. В., Сарай М. І. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник. – К. : Знання, 2008. – С.350–355.*
7. Ковальчук В. Н. *Политическая экономия Жана-Батиста Сея // Ковальчук В. Н., Ярыгина Н. А. История мировой экономики и экономической мысли : учеб. пособ. в 2 т. – Самара-Москва, 2012. – Т.1. – С.222–228.*

Матеріал надійшов до редакції 25 січня 2013 р.